

С. В. САВЧЕНКО, канд. істор. наук, доцент
кафедри документознавства та інформаційної діяльності
e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Український державний університет науки і технологій,
пр. Науки, 4, м. Дніпро, 49600, Україна

АРХІЄПИСКОП АГАПІТ (ВИШНЕВСЬКИЙ) НА ТЛІ ЦЕРКОВНИХ, СУСПІЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (1867–1923?)

Мета дослідження – реконструювати ключові етапи біографії архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта (Вишневського) та проаналізувати його багатогранну діяльність у контексті соціально-політичних трансформацій початку ХХ століття. Автор розглядає долю владики як яскраве відображення драматичного шляху Православної Церкви в епоху революції та війни, коли духовенство опинилося перед необхідністю адаптації до кардинально нових умов.

Методологія дослідження включає історико-біографічний та контекстуальний підходи з використанням принципів мікроісторії. Джерельна база охоплює публікації церковної періодики, архівні свідчення, матеріали єпархіальних зібрань та сучасну історіографію. Особливу увагу приділено аналізу адміністративної та суспільної діяльності архієрея, його взаємодії з духовенством, громадськими організаціями та владою різних політичних режимів.

Наукова новизна статті полягає в комплексному розгляді служіння Агапіта до і після революції 1917 року, включаючи маловивчені епізоди його конфлікту з єпархіальним духовенством, оцінку його реакції на політичні виклики та переосмислення його ролі в церковно-суспільному житті Катеринославщини. У статті систематизовано участь Агапіта в церковній політиці різних режимів; вперше введено в обіг окремі наративні та діловодні документи, що висвітлюють низку маловідомих епізодів (наприклад, роль прот. Кречетовича, внутрішньоєпархіальні конфлікти, взаємодія з СРН, сприйняття владики в Катеринославі); показано, що Агапіт не вкладається в бінарну модель «чорносотенець / автокефаліст», а займає складну, гнучку позицію, яка сформувалася як стратегія пристосування до мінливих обставин революційної дійсності.

Висновки. Архієпископ Агапіт проявив себе як прагматичний адміністратор, який прагнув зберегти стабільність церковного життя в умовах зміни політичних режимів. Він займав виражену позицію між імперською лояльністю та українськими національними тенденціями, в часи революції підтримував українізацію, брав епізодичну участь в автокефальному русі, але згодом дистанціювався від цього вектора під впливом обставин. В умовах тиску з боку радянської влади приєднався до обновленства. Він намагався знайти прийнятну з точки зору церковних канонів межу лояльності до мінливих політичних режимів, щоб забезпечити своїй єпархії та самому собі спокійне служіння, але ця тактика в умовах більшовицького антирелігійного терору виявилася програшною.

Ключові слова: *Агапіт (Вишневський), Катеринославська єпархія, Православна Церква, революція 1917 року, українізація.*

Як цитувати: Савченко С.В. Архієпископ Агапіт (Вишневський) на тлі церковних, суспільних та політичних перетворень (1867 – 1923?). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С.33-51. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-04>

In cites: Savchenko S.V. (2025) Archbishop Agapit (Vishnevsky) against the backdrop of church, social and political transformations (1867-1923?). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (33-51), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-04> (in Ukrainian)

Постать архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта (у миру – Антонія Йосиповича Вишневецького) займає чільне місце в історії православної церкви на Катеринославщині. Його архіпастирське служіння припало на один із найбуремніших періодів української історії – революцій, війн та утвердження комуністичного режиму. Агапіт опинився в епіцентрі складних трансформацій, що зумовило суперечливість оцінок його діяльності. Біографія архієпископа є не лише відображенням особистої долі православного ієрарха, але й свідченням трагізму доби, коли Церква намагалася знайти місце у світі, що стрімко змінювався.

У цьому нарисі ми реконструюємо ключові події діяльності преосвященного Агапіта на кафедрі Катеринославського і Маріупольського єпископа з 1911 по 1923 рік. Прикметно, що постать Агапіта не викликає значного інтересу серед українських істориків, його біографія подається фрагментарно, поверхово і без достатньої контекстуалізації [1; 7; 21]. У фокусі уваги єдиний епізод: урочиста зустріч з Симоном Петлюрою в грудні 1918 року та участь в автокефальному проекті Директорії [16]. Про останні роки життя владики пишуть зрідка [44].

До революції

Антоній Вишневецький народився 1867 року в селі Вигів Овруцького повіту Волинської губернії в родині диякона. Початкову духовну освіту здобув у Житомирському духовному училищі (1882), згодом закінчив Волинську духовну семінарію (1888) з відмінними результатами. Розпочав церковну кар'єру псаломщиком Троїцької церкви в селі Дідковичі, паралельно викладаючи в церковно-парафіяльній школі з 1 вересня 1888 року.

Просування церковною ієрархією відбувалося швидко: 19 листопада 1889 року висвячений у диякона, через два дні – у священника. У 1892 році овдовів, що стало визначальним поворотним моментом у духовній долі. Після цієї втрати вступив до Київської духовної академії, де прийняв чернечий постриг з іменем Агапіт – на честь преподобного Києво-Печерської Лаври. Монашеський шлях відкрив нові горизонти: спочатку служив інспектором Полтавської духовної семінарії, у 1898 році став ректором Катеринославської духовної семінарії. 7 квітня 1902 року в Ісаакіївському соборі відбулася хіротонія в єпископа Уманського, вікарія Київської митрополії. З 1903 по 1908 рік поєднував архієрейські обов'язки з посадою настоятеля Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1908 році призначений єпископом Чигиринським, потім Владикавказьким і Моздоцьким, де служив до 1911 року [21].

У 1911 році титул правлячого архієрея змінився з «Катеринославського і Таганрозького» на «Катеринославський і Маріупольський», оскільки Таганрог отримав статус центру окремого вікаріатства.

Катеринославська єпархія була однією з найбільших церковних одиниць Російської імперії, охоплюючи обширні території Південної України з близько 700 храмами та 7 монастирями. Штат духовенства налічував майже 2600 осіб, православних вірян – понад 2,2 мільйони. Організаційна інфраструктура включала духовну консисторію, училищну раду, піклування про бідних духовного звання, свічковий завод, семінарію, мережу єпархіальних училищ, понад 600 церковно-парафіяльних шкіл, пастирську й псаломщицьку школи [39].

«Ваша незвичайна, вражаюча здатність до праці викликає загальний подив. Двадцять чотири постійних установи, підвідомчі Вам, крім тридцяти восьми благочинницьких, окружних та єпархіальних, безперервно надсилають Вам свої рапорти, протоколи, журнали, донесення. У Вашій канцелярії скупчуються цілі гори паперів. І щоб не затримувати хід цієї величезної машини, що зветься управлінням єпархії, Ви, подібно до давніх подвижників, проводите ночі без сну, схилившись над своїм робочим столом...» [19, с. 4]

Стиль спілкування з підзвітним духовенством поєднував відкритість з авторитарністю. На пастирських зборах він надавав можливість висловитися всім, однак альтернативні точки зору зазвичай оскаржував особисто, завершуючи дискусію остаточним судженням. Показовим є приклад пастирських зборів 1912 року, коли протоієрей Д. Страховський запропонував скасувати церковну цензуру. Агапіт відповів, що «теперішня цензура не обмежує», проблема лише в тому, що «деякі священники нічого не пишуть, не читають і нічого не виписують». На скарги про злиденне становище пастирів владика зазначив, що духовенство єпархії «забезпечене порівняно пристойно» і «потрібно порівнювати з російськими єпархіями, а не з пасторами і ксьондзами» [10, с. 381-415].

Катеринославська єпархія не відчувала кадрового дефіциту – кандидати на парафії навіть зверталися за протекцією до Д. І. Яворницького, вважаючи його близьким приятелем єпископа [15, с. 515, 625-626]. Проте Агапіт встановлював високий освітній поріг для кліриків. Суворі вимоги стосувалися навіть військових капеланів під час Першої світової війни [15, с. 306].

Період служіння в Катеринославі вирізнявся активністю в суспільному житті. Владика очолював Кирило-Мефодіївське братство, братство святого Володимира при семінарії, був членом Комітету управління міською бібліотекою, головою єпархіального місіонерського комітету та училищної ради, членом Православного Палестинського товариства. Важливою ініціативою стала організація пастирської школи при архієрейському домі, відкритої в 1914 році для прискореної підготовки священників у воєнний час [37]. Втім, ці посади були переважно почесними і створювали здебільшого видимість величезного обсягу роботи та невтомної праці.

У передреволюційні роки єпископ Агапіт взаємодіяв з правими політичними силами, ставши почесним керівником місцевого відділення «Союзу руського народу». Його участь у СРН носила формальний характер, відображаючи лояльність до офіційної імперської ідеології. Агапіт поширював газету «Русский националист» як додаток до єпархіальних відомостей [13, с. 1024], пропагував націоналістичні та монархічні партії напередодні виборів до останньої Державної Думи [28], закликаючи духовенство підтримувати правомонархічні сили: «Йти на вибори в блоці з націоналістами – ось, на нашу думку, рішення, яке повинні прийняти отці-настоятелі перед виборами» [28, с. 882].

Єпископ демонстрував уміння адаптуватися до мінливих умов. Попри антисемітську риторику СРН, він не роздмухував «справу Бейліса» у місцевій церковній пресі, а єпархіальні структури продовжували співпрацювати з єврейськими друкарнями до 1917 року. Це спричинило напруження з чорносотенцями, що вилилося в заочні суперечки у виданнях «Русская Правда» та «Екатеринославские епархиальные ведомости» [23, с. 3]. Проте серйозні непорозуміння між катеринославським відділенням СРН (П. Старицький, В. Образцов, П. Маак, П. Булацель) і єпархіальною владою не вплинули на їхні партнерські стосунки – динаміка політичної ситуації та відсутність інших союзників спонукали до зближення.

Через українське питання в їхніх стосунках не виникало серйозних проблем. Агапіт та інші священники брали участь у молебнях з нагоди відкриття українських культурних товариств, зокрема «Просвіти», підтримували діалог з українським рухом у контексті архівно-історичної роботи [50, с. 1]. Ці дії відображали складний баланс між імперською та національною ідентичністю, характерний для Катеринославщини початку ХХ століття. Поширена думка про «репутацію українського націоналіста» в церковних колах – типове журналістське перебільшення [50], бо симпатія до Шевченка тоді не була винятковим проявом українського націоналізму.

Катеринославські «союзники», хоча й були невдоволені зростанням культу Шевченка, поділяли думку про його «народність», підозрюючи лише спроби «українських сепаратистів» скористатися славою поета. «Русская Правда» 15 березня 1914 року роз'яснювала необхідність провести «різку розмежувальну лінію між реальною поетичною постаттю Шевченка і спотвореним в уяві українофілів його образом» [48, с. 2]. Панахида 26 лютого 1913 року в кафедральному соборі Катеринослава була організована спільно «Просвітою» та

монархістами [51]. Подібні панахиди в одних містах забороняли (як у Ростові), в інших дозволяли – у Москві та Петербурзі вони проходили «безперешкодно» з «імпозантним характером» [35, с. 23], у Новочеркаську – щорічно без галасу [24, с. 9]. Навіть лідер «Клуба русских националистов» у Києві А. І. Савенко визнавав, що українські сепаратисти спотворили образ «чуйного народного поета» [33, с. 6].

31 січня 1915 року Агапіт зустрів імператора Миколу улесливою промовою: «Це Ваш подвиг, Ваша Імператорська Величносте, Ви працюєте, спостерігаючи руське життя і душу православної людини в ці скорботні, але святі дні» [38, с. 93-94]. Єпископ не був особливо помітним серед місцевих монархістів, цілком виправдовуючи свою «почесність» у їхніх лавах. У період Першої світової війни чорносотенці скаржилися на брак коштів і суспільного інтересу до їхньої роботи. Останній жест публічної підтримки, наданий імперським патріотам катеринославським архієреєм, – дозвіл вчителю духовного училища Василю Образцову на видання щоденної «руссько-церковно-патріотичної газети “Русское дело”». У своєму проханні до єпископа колишній депутат Державної Думи писав, що духовенство слід ледве не примусово підписати на нову патріотичну газету. Прохання було оприлюднене у місцевих єпархіяльних відомостях, але все марно – зірковий час чорносотенців вже минув. До речі, Агапіт завбачливо надавав друковану трибуну майже всім охочим – від консервативних апологетів синодального устрою до прихильників жіночого церковного служіння у вівтарі [42].

Революція

Лютнева революція 1917 року стала переломним моментом для Катеринославської єпархії. Повалення монархії та прихід до влади Тимчасового уряду поставили Церкву перед необхідністю адаптуватися до нових умов. Єпископ Агапіт оперативно відреагував на події: вже 4 березня він скликав позачергове засідання Духовної консисторії, а наступного дня підписав «Архіпастирське звернення». У цьому документі Агапіт закликав вірян об'єднатися навколо нової влади, підкреслюючи промисливість приходу до влади уряду з представників Державної Думи [3]. Водночас він застерігав від «темних сил», які, на його думку, загрожували Росії. У телеграмі новому обер-прокурору Синоду Володимиру Львову Агапіт від імені єпархіяльного духовенства привітав «оновлений устрій життя нашої Батьківщини» та висловив сподівання, що зміна влади позитивно позначиться на становищі Православної Церкви [20, с. 107]. Владика зобов'язав духовенство роз'яснювати народові суть подій, що відбуваються, та закликати до підпорядкування Тимчасовому урядові. Певно йому було психологічно складно визнати новий стан речей, що раптово підніс М. В. Родзянка на вершину влади та роль «крушителя імперії» [17], бо минуло не так багато часу відтоді, як радикальний монархіст Агапіт називав октябристів разом з їхнім лідером «хриstopродавцями» [40].

Однак лояльність не захистила Агапіта від внутрішніх конфліктів. Навесні 1917 року країною прокотилася хвиля зміщення «старорежимних» єпископів, яких революційно налаштовані клірики та миряни звинувачували у зв'язках із монархією. У Катеринославі протистояння спалахнуло між Агапітом і ректором духовної семінарії, протоієреєм Йосипом Кречетовичем, котрий очолив революційне крило духовенства. У березні 1917 року відбулися велелюдні збори єпархіяльного духовенства, де створили Єпархіяльний комітет на чолі з Кречетовичем. Цей комітет із 16 осіб претендував на контроль над діяльністю єпископа, видавав власний єпархіяльний орган і просував ідеї «оновлення церковного життя». Його риторика, пронизана революційним пафосом, включала заклики «струсити віковий наліт бюрократизму і буржуйства», але реальних досягнень було обмаль. Агапіт, побоюючись репресій проти консервативного духовенства, тимчасово поступився тиску комітету, що, втім, лише спровокувало подальшу ескалацію конфлікту.

Боротьба з Кречетовичем за владу над єпархією переросла у справжню «війну компроматів». Прихильники Кречетовича звинувачували Агапіта в господарських порушеннях і зв'язках із чорносотенними організаціями, надсилаючи доноси до Синоду. Водночас, до рук міліції потрапив лист з листування охранки, де Кречетович характеризувався

як корисна для влади людина. Хоча сам він пояснював свої контакти з жандармами пастирською турботою про «духовних дітей», ці звинувачення значно підірвали його репутацію [11]. Кречетович прагнув посилити свій вплив, створюючи підконтрольні організації та намагаючись провести своїх прибічників до міської думи. У травні 1917 року Агапіт зробив спробу скликати нове єпархіальне зібрання, щоб переобрати делегатів на Всеросійський з'їзд кліру і мирян, але отець ректор фактично вимагав передати йому управління єпархією. Агапіт тимчасово відступив.

Згідно з документами Святійшого Синоду, єпископ направив скаргу на ректора Катеринославської семінарії обер-прокурору. У вересні Кречетович здійснив ще одну спробу змістити Агапіта, але знову безуспішно [53, ф. 791, оп. 86, 3 відд., 5 стіл, спр. 70]. Він навіть намагався використати методи свого опонента, звинувативши його в реакційності. В архіві обер-прокурора Синоду зберігся донос про те, як погано складається ситуація в Катеринославській єпархії під управлінням Агапіта, зокрема в господарській сфері. Автор «Записки невідомої особи» також нагадав синодальному начальству «про участь єпископа Агапіта» у чорносотенних організаціях [53, ф. 797, оп. 86, спр. 297]. Авторство «Записки» Кречетовичем, хоч і гіпотетичне, але її поява збіглася з найгострішою фазою з'ясування стосунків між ректором та єпископом – одразу після згаданого скандалу з саратовськими жандармами.

Конфлікт охопив і єпархіальну пресу. Комітет Кречетовича вимагав контролю над журналами «Екатеринославский благовестник» та «Екатеринославские епархиальные ведомости». Агапіту вдалося втримати «Ведомости», які, втім, після революції втратили плюралізм і стали рупором Тимчасового уряду та Синоду. Кречетович же заснував «Вестник Екатеринославского губернского комитета Православной церкви» (пізніше «Вільна Церква»), що вражав ультрареволюційною риторикою, але проіснував лише до жовтня 1917 року. Імовірно, саме це протистояння призвело до закриття єпархіальних відомостей у серпні 1917-го.

Попри тиск, Агапіт зберіг контроль над духовною консисторією. Всупереч синодальній постанові про введення виборних представників нижчого кліру та мирян, він утримав її попередній склад, блокуючи доступ прихильникам революційних змін. У кадрових питаннях Агапіт також діяв рішуче, призначаючи на парафії лояльних собі священників, що викликало обурення «революційно налаштованих» вірян. У деяких повітах утворилися опозиційні архієрею пресвітерські ради, які вступили з ним у кадрові війни, виступаючи на боці тих, хто бажав швидко висвятитися – «соціал-псаломщиків». Так у той час іронічно називали нижчий клір, який на хвилі революції набув революційної свідомості й відчув себе скривдженим і обділеним «церковним пролетаріатом».

Агапіт часто ігнорував думку як єпархіального комітету з його новими правилами хіротонії, так і пресвітерських рад, наполегливо призначаючи на парафії своїх прибічників, яких революційно налаштовані віряни просто не пускали до храму. В анонімному памфлеті-доносі про «архієрейське самодержавство», автор якого недвозначно вгадувався в особі Кречетовича, прозоро натякалося на присутність чорносотенних священників в оточенні єпископа. У памфлеті йшлося: «Місто Катеринослав в особі деякої частини своїх пастирів і парафіян продовжує негативно ставитися до голосу всієї єпархії. Купка людей претендує на те, щоб панувати над усією єпархією, зберегти це панування єпископу Агапіту, а через нього і собі... Кафедральний собор продовжує вважати себе окремим благочинням, хоча він є всього лише однією парафією...» Далі автор доносив, що 30 липня 1917 року в Катеринославі відбулися благочинницькі збори, які продемонстрували «сильний ухил у правий бік», обравши о. А. Одинцова (прихильника «Русского дела»), члена СРН о. К. Айвазова (невдовзі заарештованого за доносом Кречетовича), а також мирян Батюкова і Клименка, відомих своїми чорносотенними поглядами. «Носії над-самодержавства не хочуть здавати своїх позицій», – підсумував анонім [2]. Йому було прикро, бо в сусідніх єпархіях усунення від служіння та арешти священників, які були членами СРН, проводилися масово «за вимогами парафіян»,

відкриваючи шлях революційно свідомим пастирям. А в Катеринославській єпархії репресії просувалися поки що мляво [53, ф. 797, оп. 86, спр. 46].

Українське питання

Питання українізації церковного життя постало для Катеринославської єпархії значним викликом. Попри певні успіхи українського руху, більшість місцевого духовенства вперше безпосередньо зіткнулася з українською ідеєю лише після Лютневої революції. У цьому сенсі реакція Київського митрополита Володимира (Богоявленського), який був щиро здивований тим, що малороси вже не вважають себе росіянами, свідчить не про снобізм чи українофобію, а про глибоке нерозуміння суті того, що відбувалося.

Відтак, перші політичні поступки єпархіального духовенства на користь українства у 1917 році були, по суті, спробами пристосуватися до нових реалій та оцінити шанси майбутнього переможця у боротьбі за владу. Саме в цьому контексті варто розглядати і проукраїнські акції єпархіальної влади: наприклад, молебень єпископа Агапітом 22 травня «з нагоди відкриття губернського з'їзду Української Ради» [46], який очолював Д. Яворницький, або вдячний молебень 7 листопада з нагоди проголошення УНР, відслужений уже єпископом Євлампієм [34].

Поступово, долаючи ментальний консерватизм, українська ідея проникала у свідомість кліриків і мирян. Період здивування і навіть шоку від суспільної легітимізації «українського сепаратизму» змінювався або відкритим церковним націоналізмом окремих представників духовенства, або, щонайменше, прийняттям українства як доконаного факту. Цей світоглядний злам був нерозривно пов'язаний із дедалі очевиднішими тенденціями розпаду колишньої імперії. Усвідомлення перспективи опинитися в державі, очолюваній учорашніми «крамольниками-сепаратистами», спонукало російське (у широкому сенсі) православне духовенство шукати простір для компромісу, а український колорит почав вливатися в публічну ліберально-демократичну та соціалістичну риторику.

Перші практичні кроки до українізації були зроблені в освітній сфері. На загальних зборах корпорацій духовно-навчальних закладів Катеринослава, що відбулися 26-29 квітня за участі представників Бахмутського чоловічого духовного училища та Волинсько-Віталіївського єпархіального жіночого училища, це питання розглядали в останню чергу – вочевидь, як менш важливе, але таке, що вимагало згадки. Було ухвалено помірковану резолюцію: ввести українську мову та літературу до навчальних програм «як необов'язкові, особливі місцеві предмети», причому викладання літератури українською мовою не було обов'язковим. Також до чинних програм вирішили додати розділи, присвячені «історії та життю України» [30, с. 258]. Однак політичний процес, що рухався в напрямку децентралізації та розпаду держави, неминуче мав позначитися і на церковному житті.

По-справжньому гостро українське питання постало в липні 1917 року на Катеринославському єпархіальному з'їзді духовенства та мирян. Попри подальшу антипатію історика Василя Біднова до «авантюриста» Кречетовича, схоже, саме протоієрей Йосиф Кречетович, а не єпископ Агапіт, став ініціатором церковної українізації. Питання пролунало в атмосфері хаосу та «плюралізму лояльностей». Спочатку запрошений на зібрання губкомівець, якого зустріли бурхливими оплесками, заявив, що «губвиконком..., будучи частиною авангарду російської демократії, що втілює в життя волю більшості російського народу, підтримуватиме ваші постанови». Одразу після цього було ухвалено резолюцію про українізацію. Під цим терміном розуміли переклад богослужбових текстів, запровадження українознавства у програми шкіл та семінарій, а також створення видавництва для публікації релігійних книжок українською. Водночас у постанові наголошувалося, що «усю українізацію життя Церкви проводити постійно, зважаючи на бажання населення парафій» [14, с. 2].

Виявити таке бажання було непросто. Це стосувалося не лише мирян Катеринославщини (переважно селян, які, як правило, взагалі не були «русифікованими»), а й парафіян з інших, більш «проукраїнських» єпархій. Наприклад, газета «Нова Рада» писала про київських селян, які не виявляли інтересу до вивчення української мови, що пояснювалося «денаціоналізацією народних мас, що стоїть на перешкоді всякому поступовому рухові, труїть

і деморалізує душу українського народу» [45, с. 3]. Таким чином, лобістами церковної українізації на Катеринославщині виступили не парафіяни, а представники місцевих українських організацій, що брали участь у з'їзді. До їхніх аргументів дослухалися, але, вочевидь, не тому, що вони відроджували «справжню ідентичність» народу, а тому, що представляли революційний табір і пропонували нові, прогресивні ідеї.

Цікаво, що Василь Біднов, перебуваючи вже в еміграції, докоряв єпархіальній владі за слабкий інтерес до українського питання. Проте сам він під час засідань єпархіального зібрання, хоч і був членом президії, пропозицій щодо українізації не висував. У своїй програмній промові від 15 березня 1917 року Біднов говорив про звільнення церкви від царизму та про «народні збори» як носія верховної влади, але згадував лише «багатомільйонний руський народ» [32, с. 2], не сказавши ані слова про український. Імовірно, його пізніші докори були адресовані й самому собі.

Приклад Біднова ілюструє, що на початку 1917 року українські прагнення та православна церковність ще не перетиналися. У конфлікті, що невдовзі розгорівся між «промосковським» (на той час) єпископом Агапітом (Вишневським) і «проукраїнським» протоієреєм Йосифом Кречетовичем, він став на бік архієрея. Згадуючи ті дні, Біднов пояснював свою «незручну» позицію тим, що українські сили вчасно розгадали задуми «владолюбного авантюриста» Кречетовича й, урятувавши правлячого архієрея, «взяли під свою оборону» [6, с. 12]. Біднов вважав, що саме Кречетович зі своєю «безмірною демагогією» винен у провалі українізації. Хоча згодом Йосиф Кречетович і справді виявився пройдисвітом, навесні 1917 року Біднов у його порядності не сумнівався.

Важливим етапом у формуванні національної ідентифікації духовенства став Всеросійський з'їзд кліриків і мирян у червні 1917 року. На чолі катеринославської делегації, яку обрали ще в березні, став прот. Йосип Кречетович. До її складу також увійшли проф. П. Верховський, прот. А. Лебедєв, викладачі П. Левітов, І. Лаговський, І. Обтемперанський, А. Шафранський, прот. І. Трухманов, Чернієнко, Красницький, диякон Мироненко, псаломщики Шабуленко і Красовський.

Атмосфера на з'їзді, що замислювався як передвісник Помісного Собору, була просякнута революційним романтизмом. «Ми підтримували стару владу, – заявив прот. Бекаревич, – і що ми за це отримали? Духовенство було матеріально знедолене... Ми сподіваємося, що тепер наше становище зміниться» [29, с. 1232]. Архієпископ Платон закликав духовенство наздоганяти мирян у відданості революції: «Ми, церковники, упустили з наших рук ініціативу» [29, с. 1228]. Не відставав і Йосип Кречетович, порівнявши синодальну Церкву «з купою каміння, що лише нині перетворюється на живе тіло Христове» [29, с. 1231]. Проте на самих засіданнях він виявляв нерішучість: то просив виключити катеринославців зі складу української делегації, то знову просив їх повернути.

Незважаючи на це, на з'їзді пролунало чітке усвідомлення геополітичної суб'єктності України, хоча про реальну автокефалію заявило лише сквирське духовенство [29, с. 1289]. «Багатостраждальна, але нині вільна Україна, – стверджувала декларація української фракції, – з любов'ю й радістю прийме у своє лоно Холмщину і будь-яку частину півдня Росії, де є живі душі, що тяжіють до ідеалів рідної і вільної матері України». Претензії на церковну самостійність та «землі півдня Росії» інші учасники зустріли скептично. Лише член Синоду єпископ Андрій (Ухтомський) та архієпископ Платон висловили співчуття українським вимогам, що в тодішніх реаліях вже було досягненням.

Повернувшись із Москви, Кречетович, спокутуючи провину за свої вагання, розіслав до всіх українських єпархій пропозицію про скликання в Києві Всеукраїнського церковного собору [8, с. 1308]. Однак собор був скликаний і без нього. У справі українського усвідомлення ректора вже наздоганяв преосвященний Агапіт, який так само уважно стежив за політичними вітрами.

В автокефальних справах

В історіографії доволі поширеною є думка, що Агапіт (Вишневський) поряд з іншими двома архієреями – Олексієм (Дородніциним) та Парфенієм (Левицьким) – «підтримали

український православний рух у 1917–1921 рр.» [16, с. 169]. Це не відповідає дійсності по кожному з цих преосвящених персоналій: не лише з ідейної точки зору, але й хронологічно, що не складно простежити.

Преосвященний Парфеній справді уславився як українофіл, він своїх поглядів не приховував, проте це ніяк не завадило патріархові Тихону (Беллавіну) призначити його на Полтавську єпархію, якою він керував до 1921 року. Парфеній категорично не сприйняв Київський Собор цього ж року, що започаткував УАПЦ Василя Липківського, і жодної симпатії до подібного типу автокефалії не виявив.

Архієпископ Олексій був більш радикальним прихильником українського автокефального руху. Він очолив Всеукраїнську церковну раду восени 1917 року, хоча ще кілька місяців до того був палким чорносотенцем. Позбавлений сану митрополитом Володимиром (Богоявленським) за спробу перебрати на себе керівництво Церквою, він, опинившись на території Білої армії, покався за «розкольніцьку діяльність» і в грудні 1919 року помер у примиренні з РПЦ, його відспівував і ховав особисто архієпископ Євлогій.

Тепер докладніше розберемо ситуацію з Агапітом, яка є значно складнішою. Варто нагадати, що в Катеринославській єпархії, якою керував цей владика, український церковний рух 1917 року не набув широкого розмаху й не був особливо помітним. Єпархія функціонувала в політико-правовому та ідеологічному полі Тимчасового уряду з його ідеями демократизації Церкви, відновлення соборності, лібералізму й подолання наслідків «реакційного режиму», але не українізації і, тим більше, не автокефалізації. Агапіт та його духовенство не випереджали свій час, однак український «порядок денний» неминуче їх наздоганяв.

Зміна політичної ситуації й піднесення національного руху в масштабах усієї України поставили нові виклики перед єпископатом, зокрема й перед регіональними архієреями. Після падіння Тимчасового уряду церковна політика дедалі більше залежала від позиції українських урядових структур, а також від прагнень частини духовенства до оновлення церковного життя в національному дусі. У цьому новому контексті єпископа Агапіта було запрошено до Києва, де йому випала роль не просто спостерігача, а одного з організаторів загальноукраїнського церковного форуму – Всеукраїнського Церковного Собору.

Подальші зміни в житті єпископа виявилися доленосними. Наприкінці 1917 року він очолив Українську Передсоборну раду й займався пошуком коштів для проведення Собору [46, с. 158]. У січні 1918 року він взяв участь у Всеукраїнському Церковному Соборі, який розпочав роботу в січні 1918 року й працював сесіями протягом усього року. Собор відбувся у три сесії: перша тривала з 7 (20) січня до 19 січня (2 лютого), друга – з 8 (21) червня до 28 червня (11 липня), третя – з 17 (30) жовтня до 3 (16) грудня 1918 року. Ось як митрополит Платон (Рождественський) згадував відкриття першої сесії за часів Центральної Ради:

«Зовнішній бік урочистості відкриття був схожий на наш московський... Ще до Собору ми помітили, що зароджується новий настрій, назріває певний переворот». Йшлося про автокефальні настрої. Собор відправив делегацію до Грушевського із запитанням, чи буде нова влада утримувати церкву, духовенство та духовні навчальні заклади? За словами владика Платона, у цьому їм було відмовлено: грошей немає. «Це витверезило членів Собору... Потім розпочалася боротьба з більшовизмом, і Собор виявився змушеним роз'їхатися. Останнє засідання Собору відбулося 18 січня, і ми з преосвященим Агапітом (Вишневським) їхали з цього засідання під обстрілом. Питання про автокефалію цього разу не пройшло. Але якщо Україна здобуде самостійність, безсумнівно, постане питання про автокефалію Української Церкви. У народі прагнення до автокефалії не має ґрунту, але керівники політичних партій усе наполегливіше його підтримуватимуть. Я перевіряв мандати, отримані членами Собору від з'їздів, які їх обрали, і з'ясувалося, що проти автокефалії висловилися Харківський, Херсонський, Волинський та всі інші з'їзди. Особливо рішуче виступили проти автокефалії парафіяльні ради. І ось члени Собору під час голосування 150 голосів віддали проти автокефалії, і лише 40 – за. Цей факт залишається фактом, але все ж таки питання ще не вирішене. Воно ще постане» [27, с. 489].

Чи був Агапіт серед тих, хто голосував «за», – невідомо, однак Платон не згадує його як автокефаліста чи прихильника українства, хоча вони разом залишали Київ і могли обмінюватися думками. Загалом їх єднали давні дружні стосунки. Влітку й восени 1917 року саме Платон посприяв тому, щоб згадувані доноси Кречетовича до Синоду не мали наслідків. Тож, якщо в цей момент катеринославський єпископ і голосував за автокефалію, його приятель про це замовчав, як і всі інші свідки, що спостерігали за ситуацією.

Василь Зеньківський також залишив цікаві спогади про цей Собор і про автокефальні настрої його учасників, яким він зовсім не співчував. «На Соборі були присутні 279 осіб (єпископат, члени ВПЦР, представники військових частин і виборні від повітів). Такий склад забезпечував більшість прихильникам української автокефалії. Але присутність архієреїв дозволила утримати збори в канонічних рамках. Крім того, представники єпископату відтягували прийняття важливих рішень, очікуючи швидкого падіння Центральної ради» [18, с. 495]. Зеньківський не приховує, що учасники виступали з радикально автокефальними закликами, але єпископа Агапіта він серед них не зауважив. Він згадав його лише одного разу у зв'язку з тим, що владику виявився поганим організатором, за що отримав догану від митрополита Володимира.

Що в цей час, у січні 1918 року, відбувалося в архієрейському осідку Агапіта – Катеринославі? 11 січня (за старим стилем – 29 грудня 1917 року) там розпочалося більшовицьке повстання, організоване місцевими радянськими силами за підтримки червоногвардійських загонів. Проти них виступили українські частини, вірні Центральній Раді, але безуспішно. До середини січня 1918 року (орієнтовно 13–14 січня) Катеринослав опинився під контролем більшовиків, які проголосили радянську владу. Ці події описала княгиня Віра Урусова, дружина колишнього губернського предводителя дворянства князя Миколи Урусова:

«Тиранічні закони сиплються на нас через газети. Тепер я боюся за речі, що зберігаються у єпископа та в монастирі. Єпископа вигнали, і розпочалося переслідування Церкви. В одній церкві зірвали богослужіння, в іншій Святі Дари були кинуті на підлогу. На з'їзді селян це викликало велике обурення, проте тих, хто виступав проти цих дій, змусили замовкнути, а одного селянина, який українською мовою засудив цю політику, вивели із зали. Немає нічого стабільного, і захоплення “Великою революцією” мине так швидко, як в'яне троянда... Повертаючись додому після недільного богослужіння, я йшла позаду двох бабусь, розмова яких про переслідування Церкви була дуже цікавою. “Після того як вони виселяють людей із власних домівок, тепер вони виганяють Бога з Його дому”, – сказали вони. До кафедрального собору прибули деякі єпископи разом із Агапітом із Києва. Вони правили службу й розповідали подробиці вбивства Київського митрополита Володимира. Кажуть, його розстріляли сімнадцятьма кулями, проте в наших газетах про цей більшовицький злочин не було жодної згадки» [52, с. 315-316].

За гетьманату учасники Всеукраїнського Собору в Києві стали значно поміркованішими, а Церкву в Україні після вбивства митрополита Володимира очолив архіконсервативний митрополит Антоній (Храповицький), що, природно, звело нанівець усі автокефальні прагнення.

Окрім участі в цьому Соборі, владику Агапіт, підвищений при гетьмані до сану архієпископа, брав участь у Помісному Соборі РПЦ 1917-1918 років. Цей Собор став важливою подією, спрямованою на реформування церковного життя та відновлення патріаршества. Агапіт був членом Відділу з питань Вищого Церковного Управління Помісного Собору. Цей відділ займався ключовими питаннями реорганізації церковного управління, зокрема відновленням патріаршества. Він брав участь у перших двох сесіях, що проходили з серпня по грудень 1917 року та з січня по квітень 1918 року. Його роль передбачала також головування в Господарсько-розпорядчому засіданні при Соборній Раді до грудня 1917 року, а також членство в низці інших відділів, що підкреслює його адміністративну й організаційну значущість. Як і інші архієреї, він брав участь в обговореннях і голосуваннях щодо найважливіших питань, які стояли перед Собором: відновлення

патріаршества, вироблення нового статуту Церкви, реакції на події в країні тощо. Проте яскравими виступами чи пропозиціями не запам'ятався.

Архієпископ Волинський Євлогій (Георгієвський), вже в еміграції у 1935 році, теж лишив спогади про Всеукраїнський Собор та ситуацію в Києві напередодні вторгнення військ Муравйова, вкрай похмуро змалювавши ці події, особливо тяжіння до автокефалії значної частини духовенства. Однак згадка про Агапіта пов'язана вже з подальшими подіями, які трапилися майже за рік: «Він зустрічав Петлюру в Києві. Агапіт був інспектором Полтавської семінарії в той час, коли Петлюра в ній навчався. Коли Петлюра в'їхав до Києва, архієпископ Агапіт зустрів його улесливою промовою, вітаючи як “героя” та “визволителя”. “Ми з вами давно знайомі...” – між іншим нагадав він. Петлюра промовчав. Потім Агапіт різко перейшов на українську лінію...» [31, с. 320-321] 19 грудня 1918 року владика дійсно урочисто зустрічав Симона Петлюру та Директорію Української Народної Республіки на Софійській площі в Києві. Цей факт розглядається істориками як завершальний етап світоглядної еволюції владики, який у вирі революції нарешті знайшов свій український шлях.

Утім деякі обставини затмарюють таку інтерпретацію. Ймовірно, учасники Собору, який проходив у Києві за гетьмана, були налякані різкою зміною влади. Директорію духовенства сприймало як український варіант більшовизму, та й сама влада демонструвала ворожість до єпископів і священників, підозрюючи їх у промосковських симпатіях, монархізмі, контрреволюційності, прихильності до гетьманців тощо. Якщо для Симона Петлюри Церква мала хоча би інструментальне значення з погляду державного будівництва, то в ментальному світі його значно «лівішого» колеги Володимира Винниченка релігія, навіть вищою мірою українізована, зовсім не була присутня. Він цілком поділяв революційно-атеїстичну тезу про «попів, що отруюють народ забобонами», а про Церкву говорив з відвертою огидою. У спогадах «Відродження нації» про той самий грудневий молебень на честь Директорії у нього не знайшлося й доброго слова, дісталось й самому Петлюрі за церковні сентименти:

«Ні один наш видатний революційний акт не обходився без участі попівства. Кожний Універсал неодмінно читався на Софійському плацу, з парадами, з юрбою попів, з церковним дзвоном, молебнем, з усією тою негарною комедією, якою царизм і пануючі кляси гіпнотизували темні шари населення... І, розуміється, парад був з попами, молебнем, дзвонами, з усіма петлюрівськими аксесуарами. Перед вступом, знаючи С. Петлюру, я поставив вимогу, щоб ніяких попів не було, інакше я ніякої участі в цій комедії не братиму. По довгих дебатах мене було запевнено, що попів не буде. Але, звичайно, було обманено. Дійсно, на вокзал для зустрічі, як то намічалось спочатку, їх не було допущено. Але зате на Софійську площу їх нагнали з усіх церковів і монастирів...» [9].

В такій атмосфері новою владою були арештовані провідні архієреї УПЦ – Київський митрополит Антоній (Храповицький) та єпископ Волинський Євлогій (Георгієвський). Тож немає нічого дивного в тому, що владика Агапіт, збагнувши ситуацію, вирішив «зрадіти» приходу Директорії і запобігти власному арештові, що йому, врешті, і вдалося.

З усіх повідомлень про ці події складається стійке враження: Агапіт до цієї знакової зустрічі, тобто до зміни влади, не був помічений серед активістів автокефального табору. Правда, він не був і реакціонером, що мріяв про реставрацію старих порядків. За своїм характером це була людина неконфліктна, врівноважена, компромісна, не фанатична, не схильна до крайнощів, радикальних рішень і дій. Він належав до соборної більшості прихильників поміркованої лінії на автономізацію Церкви в Україні під номінальним верховенством патріарха Московського і всієї Русі. Тим більше, що такий варіант рішення підтримували і Павло Скоропадський, як засвідчують його «Спогади»: «Потрібно, щоб усі церковні справи вирішувалися у нас, зв'язок з Московською церквою повинен бути духовним в особі патріарха. Потрібно, щоб вище духовенство призначалося з місцевих людей...» [36, с. 198]. Такий вектор розвитку постімперської Церкви підтримав і сам патріарх Тихон. «Автономія, причому найширша, у ваших руках», – заявив він українській делегації [26, с. 631]. Зрештою, Помісним Собором у Москві було затверджено автономний статус

Української Церкви. Агапіт тримався цієї магістральної лінії аж до входу до Києва військ Директорії в грудні 1918 року.

Під впливом нової влади катеринославський владика став значно радикальнішим. Він відмовився згадувати ім'я патріарха Тихона (Беллавіна) під час урочистих богослужінь, демонстративно взяв участь у молебні з нагоди проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року. Долучився до Українського Синоду, створеного Директорією. Фактично, це був «дорадчий орган при уряді УНР», який єпископи, що туди увійшли, воліли називати «Вищою освященою церковною радою» [16, с. 140-141]. За словами Т. Євсєєвої, «український єпископат одностайно демонстрував урядові Директорії, що для архієреїв єдино легітимною є влада патріарха та митрополита Антонія» [16, с. 140]. Яким чином це влучне спостереження пов'язане із загальним висновком, що Агапіт підтримував український церковний рух 1917-1921 – незрозуміло [16, с. 169].

За місяць Київ захопили більшовики. Подальше переміщення преосвященного Агапіта відтворити досить складно, бо військово-політична ситуація була дуже динамічною. Ймовірно, зі столиці України він подався до Одеси, потім до Катеринослава. Там він теж не затримався.

В 1919 році його позиція щодо церковної українізації коливалася разом з політичною ситуацією та власним пересуванням постімперським теренами. Чимало прояснює інформація з листа катеринославського священника Костянтина Шарая до Д. І. Яворницького. «Вчора я взяв, що сам Агапіт дозволив собі в Троїцькій церкві казати промову, яка цілком виявила його вороже відношення до українізації церкви. “Я – казав Агапіт – на віку своєму переніс багато іспитаній, тепер на долю мою випало знову тяжке іспитаніє – українізація церкви. Нас насильно примушують українізувати і мені на старості літ приходить переучуватися“. Я дуже просив вас піти сьогодні до Агапіта і сказати, що він сам дає привід пан-отцям йти супроти українізації. Нехай не грається. Мені здається, що обов'язково треба сьогодні йому зазначити, до його від'їзду. Він Вас прийме в усякий час». Насамкінець, Шарай попросив Яворницького не плямити своє «святе для українців ім'я» роботою в комісії Агапіта [15, с. 627]. Забігаючи наперед, відзначимо, що сам о. Кость Шарай, побачивши, що ніякої українізації в УПЦ не буде, згодом перейшов до УАПЦ і ворогував із Агапітом вже як представник конкуруючої структури.

Дата листа невідома (лише рік – 1919), тому не ясно, куди і в який конкретно день від'їжджав архієпископ. Припускаємо, це могло відбуватися в лютому і він, скоріше за все, утікав від більшовиків та махновців на Дон до генерала Денікіна. Покидаючи приречений Катеринослав, Агапіт вже міг дозволити собі критикувати церковну українізацію, не озираючись ані на закон Директорії про автокефалію від 1 січня 1919 року, ані на настрої української громадськості.

У травні 1919 року у білогвардійському Ставрополі владика вже брав участь у Південно-Східному російському церковному соборі. Серед учасників були відомі архіпастирі, зокрема архієпископ Ставропольський і Кавказький Агафодор (Преображенський), єпископ Кубанський і Єкатеринодарський Іоанн (Левицький), митрополит Херсонський Платон (Рожественський), архієпископ Таврійський Димитрій (Абашидзе). Були присутні й такі відомі особистості, як протопресвітер Георгій Шавельський, прот. Валентин Свенцицький, князі Григорій та Євген Трубецькі, граф Мусін-Пушкін, відомий антисектантський місіонер і голова Союзу російських національних громад В.М. Скворцов. Собор назвав революцію «кривавим походом проти Христа» [5].

Ясна річ, таке оточення змусило Агапіта знову каятися і змінювати свої погляди. У Новочеркаську в кінці 1919 року його судили на засіданні Тимчасового Вищого Церковного Управління, де 12 єпископів висунули звинувачення в порушенні канонів і зраді церкви. Вирок був м'яким – «заслати на спочинок» [5, с. 710].

Припускаємо, що до осуду міг докласти зусиль протопресвітер Георгій Шавельський, який претендував на ідеологічне керівництво церковним життям Кубані та Дону. Річ у тім, що Агапіт, намагаючись реабілітуватися в очах нової влади за зв'язок із Петлюрою, почав

налагоджувати зв'язки з прот. Володимиром Востоковим та його промонархічним і антисемітським «Братством Животворящего Хреста». Він здобув чимало прихильників серед духовенства, невдоволеного надто ліберальним курсом Шавельського. Останній став сприймати Катеринославського архієрея як суперника на полі церковної політики в білому русі [4].

Чи знімали з влади архієрейський сан після суду – це спірне питання, як і канонічний статус самого суду. Річ у тім, що патріарх Тихон разом зі Священним Синодом у 1920 році прийняли постанову про вимушене самоуправління єпархій у випадку неможливості через воєнні події та коливання ліній фронту керувати Церквою з Москви [49, с. 90]. Агапіта судили в 1919 році, ще до постанови, обмеженим колом випадково зібраних ієрархів, тобто, без санкції патріарха та Синоду, ще й під явним політичним тиском.

Як відомо, члени Тимчасового Вищого церковного управління з емігрували в 1920 році з Криму (митрополит Антоній) та Новоросійська (митрополит Євлогій) в Константинополь. Чому Агапіт не врятувався разом з ними? В тому й річ, що до моменту відходу армії Врангеля в листопаді 1920 року Агапіт вже був знятий з посади і заборонений у служінні. Він був виведений за штат, що унеможливило його участь в евакуації. Він мусив лишитися.

За сприяння архієпископа Димитрія (Абашидзе), патріарх Тихон простив преосвященного Агапіта і відновив його на Катеринославській кафедрі [22]. З 1921 року він зміг продовжувати служіння – вже за комуністичного режиму.

Трагічний підсумок життєвого шляху

Перемога більшовиків поставила Церкву та віруючих людей на межу виживання. За словами О. Тригуба, до 1922 року Катеринославська єпархія була фактично розгромлена [44, с. 35-36]. Територію, що охоплювала Катеринославську, Запорізьку та Донецьку губернії, в умовах терору окормляли кілька архієреїв. Це сам Агапіт та його вікарії: Маріупольський єпископ Андрій (Одинцов), єпископ Бахмутський і Слов'яносербський Іоанікій (Соколовський), єпископ Павлоградський Серафим (Сілічев).

Конкурентами УПЦ була з 1921 року УАПЦ Василя Липківського та з травня 1922 року «Жива Церква» Володимира Красницького. Архієпископ Агапіт був змушений воювати з обома противниками. Мешканець Катеринослава А. Ф. Стародубов писав у своєму щоденнику: «19 лютого 1922. Вранці ходили в собор. Агапіт говорив, що українцями вже захоплено 800 парафій, а тут хочуть захопити Брянську церкву. 22 травня. Чекають час від часу, що автокефалісти захоплять собор» [41, с. 147]. УАПЦ вдалося оволодіти Благовіщенським храмом, де служив єпископ Микола, якого в народі називали «Самосвят» [41, с. 189]. Стародубов ходив туди послухати службу українською мовою.

1 липня 1922 року у щоденнику з'явився дивний запис. Не зрозуміло, чи то був записаний реальний факт чи чутки, за якими насправді стояв арешт та тортури. «Агапіта, під час об'їзду єпархії, понесли коні, він вискочив і втрапив під колеса. Йому було зламано ноги» [41, с. 157]. Фаворитами більшовиків були безумовно «живоцерковники». Тож владики Агапіт, разом із двома вікаріями, у 1922 році був заарештований за протидію поширенню провладної «Живої Церкви» в Катеринославській єпархії. Вочевидь, під впливом судового процесу над єпископом Серафимом, якому висунули цілий пакет звинувачень у контрреволюції, антинародності, антирадянськості тощо, Агапіт злякався і подав заявку на вступ до «Живої Церкви». Це й не дивно: після травневого арешту патріарха Тихона справи в РПЦ були дуже кепськими. В серпні в кафедральному соборі Катеринослава вже поминали на літургії керівництво «живоцерковників». На Київського митрополита Михаїла (Єрмакова) ця «апостасія» справила гнітюче враження.

Довідка ДПУ подавала цю інформацію так: «Оприлюднення вироку – вища міра покарання, замінена п'ятирічним ув'язненням із суворою ізоляцією, стало справжнім ударом по духовенству, яке чинило опір, і з цього моменту воно без жодного примусу поспішило заявити про свою підтримку групи “Ж. Ц.” та ідейну згоду з її програмою, додаючи прохання про зарахування в її члени. Найкращою ілюстрацією “сум'яття” є лист архієпископа Агапіта до Катеринославського єпархіального комітету групи “Ж. Ц.” Наводимо витримки з цього

листа: “Я переконався в повній справедливості та істинності течії та гасел Живкої церкви. Переконавшись у тому, що єдиним канонічним органом вищої церковної влади всієї Росії та України є ВЦУ Російської православної церкви в Москві, я визнаю його і підкоряюся йому“. <...> З аналогічним закликem щодо визнання ВЦУ та приєднання до групи “Ж. Ц.” звернувся єпископ Серафим. Агапіта і Серафима затверджено членами “Ж. Ц.”, але не на посадах, які вони займали раніше, оскільки обидва були відсторонені і звільнені на спочинок. Після цього парафії та церкви почали один за одним приєднуватися до “Ж. Ц.”, і новина про успіх цієї групи швидко поширилася по всій єпархії» [43, с. 118-119]. Акт самоприниження ніяк не допоміг владиці. Більшовики відкрито глузували з його «принциповості»: то він бореться з «живоцерковниками», то прагне поповнити їхні лави.

Далі розпочалася справа щодо заковування церковних скарбів у сад. О. Тригуб припускає, що на Агапіта доніс один із його вікаріїв – Іоанікій, причому обидва архієреї не шкодували дошкульних слів, характеризуючи один одного. Автора доносу це не врятувало і він разом зі своїм начальником опинився у в’язниці, а тим часом в архієрейському саді чекісти справді відкопали кілька цінних предметів із церковного вжитку [44, с. 39].

Там, у в’язниці, архієпископ Агапіт (Вишневський) помер, імовірно, від тифу, від жахливих умов утримання, або ж був просто вбитий своїми катами. Точні дата та місце смерті архієпископа Агапіта залишаються предметом дискусій. Різні джерела вказують 1923, 1924, 1925 або 1926 роки, а також міста Сімферополь чи Катеринослав. А. Ф. Стародубов у щоденнику занотував смерть владики 1 січня 1923 року [41, с. 177].

Вікарії ненадовго пережили свого шефа. Єпископ Андрій 1922 року був заарештований за звинуваченням у протидії вилученню церковних цінностей. Під час слідства його завербували органи ДПУ, і невдовзі він був звільнений. Після цього він приєднався до обновленського руху, де займав низку високих посад: архієпископ Донецький і Бахмутський, архієпископ Артемівський і Донецький, архієпископ Чернігівський і Ніжинський, архієпископ Дніпропетровський і Павлоградський, а з 1935 року – митрополит Харківський в Українській автокефальній православній синодальній церкві. Він був учасником обновленських соборів та членом Всеукраїнського обновленського синоду. 1936 року Андрій пішов на спочинок і проживав у Новомосковську Дніпропетровської області. Проте 1938 року його знову заарештували за звинуваченням у контрреволюційній діяльності та засудили до 7 років виправно-трудових таборів. Помер 7 серпня 1941 року, перебуваючи поза спілкуванням із патріаршою Церквою.

Єпископа Іоанікія в 1922 залякували, тягали по допитах, тримали в ув’язненні. Як пише у щоденнику Стародубов, який стежив за долею архієреїв, «його випустили, він розкався і написав, що “буде проводити радянські принципи через церковну кафедру”» [41, с. 192]. На цьому страждання не скінчилися. Після тривалих поневірянь у 1937 році був знову заарештований, а у 1938 році розстріляний у Куйбишеві. Реабілітований посмертно в 1956 році.

Як вже мовилося, єпископ Серафим у травні 1922 року був заарештований. Його було засуджено до розстрілу, який замінили на 5 років ув’язнення. У в’язниці він підписав звернення на підтримку «обновленського» руху, але в 1924 році покався перед патріархом Тихоном і був відновлений у лоні Церкви. У 1931 році він знову був заарештований і засуджений до трьох років таборів. Після звільнення він продовжив своє служіння, і у 1935 році був призначений архієпископом Саратовським. У 1936 році він повторно був заарештований, засуджений до семи років позбавлення волі і в вересні 1937 року розстріляний у Саратові. Реабілітований у 1989 та 1993 роках.

Підсумки

Архієпископ Агапіт (Вишневський) не був ані інтелектуалом, ані оратором, ані богословом. Він спокійно жив в Катеринославі на схилі синодальної епохи, мав чудові стосунки з місцевими можновладцями, дворянами, інтелігенцією, реакціонерами та прогресивними силами, малоросами та українцями – з усіма умів знайти спільну мову. Він не прагнув жодних змін, вони самі увірвалися в його затишний провінційний світ і мимоволі

втягнули його у вир катастрофи. Схильність до гнучкості та компромісів дозволяє характеризувати Агапіта як прагматичного адміністратора, який прагнув зберегти звичне церковно-парафіяльне життя в умовах політичного хаосу. Його прагматизм, що дозволяв блискавично змінювати політичну позицію, межував з безпринципністю. Така поведінка відображала як традицію схиляння духовенства перед світською владою, так і особистий конформізм, необхідний для виживання в умовах революцій і воєн.

В історіографії образ Агапіта залишається суперечливим: для одних він – консерватор і автократ, для інших – ліберал чи навіть український патріот. Офіційні джерела УПЦ монументалізують його як мученика за віру і трактують участь в автокефальному русі як тимчасову помилку [12]. Тоді як прихильники української ідеї наголошують на його внеску в національне відродження, оминаючи згадки про зв'язки з чорносотенцями чи каяття перед білогвардійцями. Факти вказують на те, що він волів лишатися в патріаршій Церкві: його «живоцерковні» та «автокефальні» коливання були спричинені страхом перед репресіями та небажанням конфліктувати з владою.

Як людина аполітична за натурою, він просто прагнув жити і служити, відкуповуючись від численних політичних керманів показовою лояльністю та вірогідною патетикою. Він не міг передбачити, як довго втримається той чи інший політичний режим, і тому намагався мінімізувати потенційний конфлікт з кожним із них, йдучи на поступки та символічні жести покори. Це була його стратегія «гри на виживання», яку він, зрештою, програв, як і більшість ієрархів, священно- та церковнослужителів. За вельми приблизними підрахунками, лише протягом 1918-1919 років більшовиками було вбито близько 30 архієреїв, 15 тисяч священнослужителів та активних мирян, а з 564 учасників Помісного Собору було репресовано майже половину [49]. Тих, що пережили перший пореволюційний «штурм небес», як самі безбожники, хизуючись злочинами, називали свій терор, знищили вже у 30-х роках.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 (доба Директорії УНР). Київ, 1997. 136 с.
2. Архиерейское самодержавие или соборность Церкви. *Приднепровский край*. Екатеринослав. 1917, 8 августа. С. 3.
3. Архипастырское воззвание. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, Отд. офиц., (8), С. 103-104.
4. Бирюкова Ю. А. Священник Владимир Востоков – участник белого движения и основатель Братства Животворящего Креста. *Вестник Свято-Филаретовского Института*. 2020. Вып. 34. С. 194-214.
5. Бирюкова Ю. Юго-Восточный русский церковный собор 1919 года в свете наследия Всероссийского поместного собора 1917-1918 годов. *Вопросы теологии*. 2020. Т. 2, № 4. С. 617-624.
6. Біднов В. Церковні справи в Україні. Тернів, 1921. 47 с.
7. Бойко О. В., Сніда Є. О. Постать архієпископа Агапіта Катеринославського на тлі церковно-політичних процесів пореволюційного періоду (1917-1924). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, 2010, (8), С. 225-233.
8. В епархиальном церковном совете. *Полтавские епархиальные ведомости*, 1917, № 16, 15 сепня. С. 1308.
9. Винниченко В.К. Відродження нації. Публічна електронна бібліотека української художньої літератури. URL:

http://ukrlit.org/faily/avtor/vynnychenko_volodymyr_kyrylovych/vynnychenko-vidrodzhennia_natsii.pdf

10. Второе пастырское собрание в Екатеринославе. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1912, (8), С. 381-415.
11. Дело ректора семинарии о. И. Кречетовича. *Приднепровский край*, 1917, 8 мая. Екатеринослав. С.2.
12. Днепропетровская епархия. Информационно-справочное издание. Днепропетровск, 2008. 648 с.
13. Екатеринославские епархиальные ведомости, Отд. неоф., 1912, (23).
14. Епархиальный съезд клира и мирян. *Приднепровский край*, 1917, 12 июля. Екатеринослав. С.2.
15. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Випуск 6. Дніпропетровськ, 2012. 848 с.
16. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр. Дис. канд. іст. н. К., 2002. 247 с.
17. Заруба В. Родзянки: стовпи імперії. Дніпро, 2022. 190 с.
18. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти. М., 2011. 648 с.
19. К пятилетию архипастырского служения преосвященнейшего Агапита, епископа Екатеринославского и Мариупольского в Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1916. 22 с.
20. К сведению духовенства епархии и исполнению. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, (8), С. 107.
21. Клос В. Преосвященный єпископ Агапіт (Вишневський) як настоятель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (1902–1908). *Православний вісник*, 2017, (11), С. 41 - 52.
22. Кострюков А. А. Временное высшее церковное управление на Юго-Востоке России как начало зарубежной церковной власти. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2008. Вып. II:3 (28). С. 50-60.
23. Н. А. Почему? *Русская Правда*, 1914, 15 февраля. Екатеринослав. С.3.
24. На Украине и вне ее. Панихиды по Т. Г. Шевченко и духовенство. *Украинская жизнь*. 1916. №2. С. 9.
25. На передодні великих річниць. *Дніпрові хвилі*, 1911, (7-8). Катеринослав. С.89-90.
26. Никон (Рклицкий), архиепископ. Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время. Кн.2. Нижний Новгород, 2004. 512 с.
27. Обзор деяний Священного Собора Православной Российской Церкви 1917-1918 гг. Т.1-3. М., 2002. 400 с.
28. Основные положения программы Всероссийского национального союза. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №21. С. 881-882.
29. Первый всероссийский съезд духовенства и мирян в Москве. *Полтавские епархиальные ведомости*, 1917, № 15, 1 августа. С. 1232-1238.
30. Протокол общего собрания корпораций духовно-учебных заведений г. Екатеринослава с участием корпораций волинско-виталиевского епархиального женского училища и делегата от Бахмутского мужского духовного училища 26-29 апреля 1917 г. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1917. №15. С. 253-269.
31. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), рассказанные Т. Манухиной. Москва, 1994. 560 с.
32. Речь преподавателя семинарии В. А. Беднова. *Вестник Екатеринославского Губернского Комитета Православной Церкви*. 15 марта 1917. №1. С. 2.
33. Савенко, А. Украинцы или малороссы? Ростов-на-Дону, 1919. 31 с.
34. Савчук В. В. О. Біднов і Д. І. Яворницький в Катеринославі 1917–1918. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 2008, (8), С. 328–340.

35. Саликовский А. Ф. Большой вопрос (Об украинской идее и русской интеллигенции). *Украинская жизнь*. 1912. №2. С. 22-32.
36. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
37. Смолякова И. Н. Новые типы епархиальных духовно-учебных заведений в Российской империи в начале XX века. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2024. Вып. 120. С. 44-56.
38. Спиридович А. И. Великая Война и Февральская Революция 1914-1917 гг. Нью-Йорк, 1960. 398 с.
39. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. Екатеринослав, 1914. 488 с.
40. Стародуб А. Агапіт. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-42503>
41. Стародубов А. Ф. Записки очевидца. Екатеринослав. 1918-1923 гг. (Дневник в 2-х книгах). Кн. 1. Днепропетровск, 2001. 231 с.
42. Требование момента. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, (4), С. 59-61.
43. «Требование заполнения анкеты сексота необязательно». Инструкция ГПУ Украины по организации групп «Живой Церкви». *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2011. Вып. 5 (42). С. 118-119.
44. Тригуб О. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922-1939): між державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. 320 с.
45. Український військовий з'їзд. *Нова Рада*, 1917, (34), С. 3.
46. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920. Київ, 1997. 200 с.
47. Хроника. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, 1 июля, (19), С. 345-346.
48. Шевченко и мазепинство. *Русская Правда*, 1914, 15 марта. Екатеринослав. С.2-3.
49. Шкаровский М. Русская Православная Церковь в XX веке. М., 2010. 480 с.
50. Шруб К. Агапіт Вишневецький: останній архієпископ дореволюційного Катеринослава і перший предстоятель УПЦ. 2019. URL: <https://gorod.dp.ua/news/163831>
51. Южная заря, 1913, 26 февраля. Екатеринослав.
52. Coles, A., Urusov V. *Letters of Life in an Aristocratic Russian Household Before and After the Revolution*. Ed. by N. Tyrras. New York: The Edwin Mellen Press, 2000. 431 p.
53. Російський державний історичний архів.

S. V. SAVCHENKO, PhD in History,

Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activity

e-mail: serhijs@gmail.com ; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

Ukrainian State University of Science and Technology, 4, Nauky Ave, Dnipro, 49600, Ukraine

ARCHBISHOP AGAPIT (VISHNEVSKY) AGAINST THE BACKDROP OF CHURCH, SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS (1867–1923?)

Research Objective – to reconstruct the key stages of the biography of Archbishop Agapit (Vishnevsky) of Katerynoslav and Mariupol and to analyze his multifaceted activities within the context of the socio-political transformations of the early 20th century. The author examines the hierarch's fate as a vivid reflection of the dramatic path of the Orthodox Church during the era of revolution and war, when the clergy found themselves compelled to adapt to fundamentally new conditions.

Research Methodology encompasses historical-biographical and contextual approaches utilizing microhistorical principles. The source base includes publications from ecclesiastical periodicals, archival testimonies, materials from diocesan assemblies, and contemporary historiography. Particular attention is devoted to analyzing the archbishop's administrative and public

activities, his interactions with the clergy, public organizations, and authorities of various political regimes.

Scholarly Novelty of the article lies in the comprehensive examination of Agapit's ministry before and after the 1917 Revolution, including understudied episodes of his conflict with diocesan clergy, assessment of his response to political challenges, and reappraisal of his role in the ecclesiastical and social life of the Katerynoslav region. The article systematizes Agapit's participation in the church politics of different regimes; for the first time, specific narrative and administrative documents are introduced into scholarly circulation, illuminating a number of little-known episodes (for example, the role of Archpriest Krechetovich, intra-diocesan conflicts, interaction with the Union of Russian People, perception of the hierarch in Katerynoslav); it is demonstrated that Agapit does not fit into the binary model of «Black Hundredist/autocephalist,» but rather occupies a complex, flexible position that emerged as a strategy of adaptation to the changing circumstances of revolutionary reality.

Conclusions. Archbishop Agapit manifested himself as a pragmatic administrator who sought to preserve the stability of ecclesiastical life under conditions of changing political regimes. He maintained a balanced position between imperial loyalty and Ukrainian national tendencies; during the revolutionary period, he supported Ukrainization, participated episodically in the autocephalous movement, but subsequently distanced himself from this vector under the influence of circumstances. Under pressure from Soviet authorities, he joined the Renovationist movement. He attempted to find a canonically acceptable boundary of loyalty to changing political regimes in order to ensure peaceful ministry for his diocese and himself, but this tactic proved unsuccessful under conditions of Bolshevik anti-religious terror.

Keywords: *Agapit (Vishnevsky), Katerynoslav Diocese, Orthodox Church, 1917 Revolution, Ukrainization.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Andrusyshyn, B. The Church in the Ukrainian State 1917–1920 (the Era of the Directory of the Ukrainian People's Republic). Kyiv, 1997. 136 p. (in Ukrainian).
2. Hierarchical autocracy or conciliarity of the Church. Dnieper region. Yekaterinoslav. 1917, August 8. P. 3. (in Russian).
3. Archpastoral Appeal. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, Off. part, (8), Pp. 103–104. (in Russian).
4. Biryukova Yu. A. Priest Vladimir Vostokov – Participant in the White Movement and Founder of the Life-Giving Cross Brotherhood. St. Philaret's Institute Bulletin. 2020. Issue 34. Pp. 194–214. (in Russian).
5. Biryukova Yu. The Southeastern Russian Church Council of 1919 in the Light of the Legacy of the All-Russian Local Council of 1917–1918. Issues of Theology. 2020. Vol. 2, No. 4. Pp. 617–624. (in Russian).
6. Bidnov, V. Church Affairs in Ukraine. Terniv, 1921. 47 p. (in Ukrainian).
7. Boyko, O. V., Snida, Ye. O. The Figure of Archbishop Ahapyt of Katerynoslav Against the Background of Church-Political Processes in the Post-Revolutionary Period (1917–1924). Prydniprovya: Historical and Local Lore Studies, 2010, (8), Pp. 225–233. (in Ukrainian).
8. In the Diocesan Church Council. Poltava Diocesan Gazette, 1917, No. 16, August 15. P. 1308. (in Russian).
9. Vynnychenko, V.K. The Rebirth of a Nation. Public Electronic Library of Ukrainian Fiction. URL: http://ukrlit.org/faily/avtor/vynnychenko_volodymyr_kyrylovych/vynnychenko-vidrozhennia_natsii.pdf

10. The Second Pastoral Meeting in Yekaterinoslav. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1912, (8), Pp. 381–415. (in Russian).
11. The Case of Seminary Rector Fr. I. Krechetovich. Prydniprovsky Krai, 1917, May 8. Yekaterinoslav. P. 2. (in Russian).
12. Dnipropetrovsk Diocese. Information and Reference Publication. Dnipropetrovsk, 2008. 648 p. (in Russian).
13. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, Non-off. part, 1912, (23). (in Russian).
14. Diocesan Congress of Clergy and Laity. Prydniprovsky Krai, 1917, July 12. Yekaterinoslav. P. 2. (in Russian).
15. The Epistolary Heritage of Academician D. I. Yavornytsky. Issue 6. Dnipropetrovsk, 2012. 848 p. (in Ukrainian).
16. Yevseyeva, T. M. The Russian Orthodox Church in the socio-political life of Ukraine, 1917–1921. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Kyiv, 2002. 247 p. (in Ukrainian).
17. Zaruba, V. The Rodziankos: Pillars of the Empire. Dnipro, 2022. 190 p. (in Ukrainian).
18. Zenkovsky, V. Five Months in Power. Moscow, 2011. 648 pp. (in Russian).
19. On the Fifth Anniversary of the Archpastoral Service of His Grace Ahapyt, Bishop of Yekaterinoslav and Mariupol in the Yekaterinoslav Diocese. Yekaterinoslav, 1916. 22 p. (in Russian).
20. For the Attention and Execution of the Diocesan Clergy. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, (8), P. 107. (in Russian).
21. Klos, V. His Grace Bishop Ahapyt (Vyshnevsky) as Abbot of St. Michael's Golden-Domed Monastery (1902–1908). Orthodox Herald, 2017, (11), Pp. 41–52. (in Ukrainian).
22. Kostyukov A. A. The Temporary Higher Church Administration in Southeastern Russia as the Beginning of Foreign Church Authority. St. Tikhon's University Review. 2008. Issue II:3 (28). Pp. 50–60. (in Russian).
23. N. A. Why? Russkaya Pravda, 1914, February 15. Yekaterinoslav. P. 3. (in Russian).
24. In Ukraine and Beyond. Memorial Services for T. H. Shevchenko and the Clergy. Ukrainian Life. 1916. No. 2. P. 9. (in Russian).
25. On the Eve of Great Anniversaries. Dniprovski Khvyli, 1911, (7–8). Katerynoslav. Pp. 89–90. (in Ukrainian).
26. Nikon (Rklitsky), Archbishop. Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) and His Time. Book 2. Nizhny Novgorod, 2004. 512 p. (in Russian).
27. Review of the Acts of the Holy Council of the Orthodox Russian Church 1917–1918. Vol. 1–3. Moscow, 2002. 400 p. (in Russian).
28. Basic Provisions of the All-Russian National Union Program. Yekaterinoslav Diocesan Gazette. 1912. No. 21. Pp. 881–882. (in Russian).
29. The First All-Russian Congress of Clergy and Laity in Moscow. Poltava Diocesan Gazette, 1917, No. 15, August 1. Pp. 1232–1238. (in Russian).
30. Minutes of the General Meeting of the Corporations of Theological Schools in Yekaterinoslav with the Participation of the Corporations of the Volyn-Vitaliev Diocesan Women's School and a Delegate from the Bakhmut Men's Theological School, April 26–29, 1917. Yekaterinoslav Diocesan Gazette. 1917. No. 15. Pp. 253–269. (in Russian).
31. The Path of My Life. Memoirs of Metropolitan Eulogius (Georgievsky), as Told to T. Manukhina. Moscow, 1994. 560 p. (in Russian).
32. Speech by seminary teacher V. A. Bednov. *Bulletin of the Yekaterinoslav Provincial Committee of the Orthodox Church*. March 15, 1917. No. 1. P. 2. (in Russian).
33. Savenko, A. Ukrainians or Little Russians? Rostov-on-Don, 1919. 31 p. (in Russian).
34. Savchuk, V. V. O. Bidnov and D. I. Yavornytsky in Katerynoslav 1917–1918. Naddniprianska Ukraina: Historical Processes, Events, Figures, 2008, (8), Pp. 328–340. (in Ukrainian).
35. Salikovskiy A. F. A Sore Point (On the Ukrainian Idea and the Russian Intelligentsia). Ukrainian Life. 1912. No. 2. Pp. 22–32. (in Russian).
36. Skoropadsky, P. Memoirs. Late 1917 – December 1918. Kyiv – Philadelphia, 1995. 493 p. (in Russian).

37. Smolyakova I. N. New Types of Diocesan Theological Schools in the Russian Empire in the Early 20th Century. *St. Tikhon's University Review*. 2024. Issue 120. Pp. 44–56. (in Russian).
38. Spiridovich A. I. The Great War and the February Revolution 1914–1917. New York, 1960. 398 p. (in Russian).
39. Reference Book of the Yekaterinoslav Diocese for 1913. Yekaterinoslav, 1914. 488 p. (in Russian).
40. Starodub A. Ahapyt. Encyclopedia of Modern Ukraine. URL: <https://esu.com.ua/article-42503> (in Ukrainian).
41. Starodubov A. F. Notes of an Eyewitness. Yekaterinoslav. 1918–1923 (A Diary in 2 Books). Book 1. Dnipropetrovsk, 2001. 231 p. (in Russian).
42. The Demand of the Moment. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, (4), Pp. 59–61. (in Russian).
43. “Filling Out a Secret Agent Questionnaire Is Not Mandatory.” GPU of Ukraine’s Instructions on Organizing “Living Church” Groups. *St. Tikhon's University Review*. 2011. Issue 5 (42). Pp. 118–119. (in Russian).
44. Tryhub, O. The Schism of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922–1939): Between State Political Management and Reformation. Mykolaiv, 2009. 320 p. (in Ukrainian).
45. Ukrainian Military Congress. *Nova Rada*, 1917, (34), P. 3. (in Ukrainian).
46. Ulyanovsky, V. The Church in the Ukrainian State 1917–1920. Kyiv, 1997. 200 p. (in Ukrainian).
47. Chronicle. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, July 1, (19), Pp. 345–346. (in Russian).
48. Shevchenko and Mazepism. *Russkaya Pravda*, 1914, March 15. Yekaterinoslav. Pp. 2–3. (in Russian).
49. Shkarovsky M. The Russian Orthodox Church in the 20th Century. Moscow, 2010. 480 p. (in Russian).
50. Shrub, K. Ahapyt Vyshnevsky: The Last Archbishop of Pre-Revolutionary Katerynoslav and the First Primate of the UOC. 2019. URL: <https://gorod.dp.ua/news/163831> (in Ukrainian).
51. Yuzhnaya Zarya, 1913, February 26. Yekaterinoslav. (in Russian).
52. Coles, A., Urusov, V. Letters of Life in an Aristocratic Russian Household Before and After the Revolution. Ed. by N. Tyrras. New York: The Edwin Mellen Press, 2000. 431 p. (in English).
53. Russian State Historical Archive.

Текст надійшов до редакції 01.09.2025. / The text was received by the editors 01.09.2025.

Текст затверджено до друку 12.10.2025. / The text is recommended for printing 12.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.